

ENEOLİT DÖVRÜ I BÖYÜK KƏSİK YAŞAYIŞ MƏSKƏNİNDƏ ARXEOLÖJİ QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİ

Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun son illərdəki ən böyük elmi uğurlarından biri 2004 və 2005-ci illərdə Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) neft kəməri və Cənubi Qafqaz Qaz Kəməri (CQQK) marşrutunda, Ağstafa rayonunun Böyük Kəsik qəsəbəsi yaxınlığında aşkar edilmiş qədim yaşayış məskənində arxeoloji qazıntı işlərinin aparılması olmuşdur. Eneolit dövrünün son mərhələsinə aid, Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus bu qədim yaşayış məskəni qəsəbədən təqribən 500 m şərqdə geniş düzənlik ərazidə yerləşir. Qazıntılar müddətində (2004-cü ilin noyabr ayında) bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Böyük Kəsik qədim yaşayış yerindən 350 m şərqdə onunla eyni dövrə aid ikinci belə bir qədim yaşayış yeri aşkar edilmişdir. Bunu nəzərə alaraq həmin abidələrin I və II Böyük Kəsik abidələri adlandırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. I Böyük Kəsik yaşayış yerində 2004-cü ildə F.Quliyev və V.Kvaçidze hər biri 15 gün olmaq şərti ilə qazıntı aparmışlar. Həmin ildə və 2005-ci ildə qazıntılar üçün ayrılmış qalan bütün müddətdə (4,5 ay) qazıntı işləri N.Müseybliyin və M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə aparılmışdır. Bundan əlavə, 2004-2005-ci illərdə Kür çayının sağ sahilində, Ağstafa rayonunda I və II Poylu, Tovuz rayonu ərazisində Ağılı dərə adlı eyni mədəniyyətə aid qədim yaşayış məskənləri aşkar edilərək qazılmışdır. Bu abidələrin və bunlarda aparılan qazıntıların arxeologiya elmi üçün ən böyük dəyəri eneolit dövrünün son mərhələsində – e.ə.IV minilliyin birinci yarısında Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın Yaxın Şərq – Mesopotamiya ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin, Mesopotamiya-Qafqaz miqrasiyalarının, həmin miqrasiyalar nəticəsində cənubi və şimali Qafqazda özünəməxsus arxeoloji mədəniyyətlərin yaranması və inkişafı tarixinə işıq salan zəngin maddi faktların aşkara çıxarılmasından ibarətdir.

II Böyük Kəsik eneolit yaşayış yeri müasir əkin sahələrinin əhatəsində təqribən 1,2 hektar ərazini əhatə edir. Oval formalı sahəyə malik abidə təqribən 1 m hündürlüyündəki təpədən ibarətdir. Az miqdarda zədələnmələr nəzərə alınmazsa, abidənin ümumi sahəsi dağıntılara məruz qalmamışdır. Yaşayış yeri neft kəməri marşrutundan kənarda qaldığından həmin mərhələdə orada qazıntı işləri aparılmamışdır. Lakin abidədən çox seyrək rast gəlinən yerüstü arxeoloji materiallar toplanmışdır. Bunlar müxtəlif saxsı qablara məxsus keramika və çaxmaqdaşından az miqdarda obsidiandan hazırlanmış kəsici daş alətlərdir. Həmin daş alətlər əsasən oraq dişlərindən ibarətdir. Keramika məmulatı narıncı, qonur rəngli olub, bitgi qatışıqlı gildən bişirilmişdir. II Böyük Kəsik yaşayış yerinin bu yerüstü tapıntıları I Böyük Kəsik abidəsinin üst layının materialları ilə eyniyyət təşkil edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, neft kəməri marşrutu I Böyük Kəsik abidəsinə kəsib keçdiyindən burada 5,5 ay müddətində təxirəsalınmaz arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

2004-cü ildə BTC kəməri xəndəyi üzrə abidədə aparılan qazıntılar onun unikal bir abidə olduğunu göstərdi. GQQK abidənin sərhəddindən keçdiyindən buradakı yoxlama qazıntıları həmin sahədə mədəni təbəqənin olmadığını göstərdi. 2005-ci ildə BTC şirkəti tərəfindən ABŞ-dan dəvət edilmiş arxeoloq Kristofer Polqleysin həmin

şirkətin rəhbərliyi qarşısındakı inandırıcı təkidləri əsasında Azərbaycan arxeoloqlarının kəmərlərin dəhlizindən kənarında, abidənin mərkəzi hissəsində arxeoloji qazıntılar aparılması barədə təklifləri BTC şirkəti rəhbərliyi tərəfindən qəbul edildi və ekspedisiyanın fəaliyyəti üçün hərtərəfli şərait yaradıldı. Bu qazıntıların təşkili üçün göstərdiyi köməkliyə görə cənab Kristofer Polqleysə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

Abidənin ovalvari ümumi sahəsi 1,2 hektardır. Onun ərazisi son zamanlara qədər əkin sahəsi kimi istifadə edildiyindən üst hissə şumlanaraq dağıdılmışdır. Bu səbəbdən onun hündürlüyünü dəqiqləşdirmək mümkün olmasa da bu abidənin də II Böyük Kəsik qədər və ya bir qədər az hündürlüyə malik olduğunu güman etmək olar. Bundan əlavə, abidənin şumlanmış, 30 sm qalınlığındakı üst hissəsi kəmərlərin tikintisi ilə əlaqədar olaraq silinib götürülmüşdür. 2004-cü ildə neft kəməri üçün 4 m enindəki xəndəyin yaşayış yerini cənubi-şərq – şimali-qərb istiqamətində kəsib keçəcəyini nəzərə alaraq ekspedisiya arxeoloji qazıntı işlərini məhz həmin hissədə aparmışdır. Qazıntı sahəsi yuxarıda qeyd edilən istiqamətdə, yaşayış yerinin mərkəzinə yaxın hissədə kəsib keçən zolaqda, 4 m x 4 m ölçüsündəki 18 kvadratdan və onların bəzilərinin artırılmış hissələrindən ibarət olmuşdur. Ümumilikdə 2004-cü ildə abidədə 330 m² sahə qazılaraq tədqiq edilmişdir. Qazıntı sahəsinin cənubi-qərb divarı abidənin mərkəzinə daha yaxın olduğundan burada mədəni təbəqə daha qalındır. Şimali-şərq tərəfdə isə əksinə, mədəni təbəqə tədricən nazikləşir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qaz kəmərinin keçəcəyi şimali-şərq tərəfdə mədəni təbəqə aşkar edilmədiyindən kəmərlərin dəhlizindən cənubi-qərbdə, BTC kəməri ilə Bakı-Supsa kəməri arasındakı ərazidə qazıntı işləri aparılmışdır.

I Böyük Kəsikdə evlər və təsərrüfat binaları yarımqazmalardan ibarət olmuşdur. Materikdə qazılmış bu yarımqazmaların dərinliyi orta hesabla 70-80 sm olmuşdur. Onların yuxarı hissələri isə ağac və qamışlarla tamamlanmışdır. Belə ki, yarımqazmalar biri-birindən 30-40 sm məsafədə şaquli istiqamətdə basdırılmış və dibləri möhrə ilə bərkidilmiş 15-20 sm diametrlə ağac dirəklərlə əhatələnmişdir. Qazıntı zamanı həmin dirəklərin basdırıldığı çalalar və onların içərisində ağac çürüntüləri aşkar edilmişdir. Dirəklərin arası qarğı və ya qamışla hörülmüş, sonra isə bu hörgü hər iki tərəfdən möhrə ilə möhkəmləndirilmişdir. Çox ehtimal ki, yarımqazmaların üstü də ağac tirlərin əlavə edilməsi ilə eyni üsulla örtülmüşdür.

Təsərrüfat quyuları müxtəlif ölçülü olub alt laylarda aşkar edilmişlər. Onlardan bəziləri kəsikdə konusvari şəkillidir. Belə ki, V və VI kvadratların sərhəddində aşkar edilmiş təsərrüfat quyusunun ağızda diametri 1 m, dibində isə 1,55-dir. IVB kvadratındakı təsərrüfat quyusunun ağızda diametri 230 sm, dibində 260 sm, dərinliyi isə 120 sm olmuşdur. Bu təsərrüfat quyusunun dibi nazik gil qatı ilə suvanmışdır. Bütün təsərrüfat quyularının daxili təmizlənmərkən oradan keramika nümunələri, daş alətlər, ev heyvanlarına aid osteoloji qalıqlar və müxtəlif taxıl növləri aşkar edilmişdir. IVB kvadratındakı qeyd edilən təsərrüfat quyusunun cənubi-qərb tərəfdən giriş pillələri vardır. IVC kvadratındakı təsərrüfat quyusunun isə şimali-şərq tərəfdən iki pilləli girişi aşkar edilmişdir. Onun diametri 190x200 sm, dərinliyi isə 105 sm olmuşdur.

Pilləli girişi olan təsərrüfat quyusu Azərbaycanda eneolit dövrünün daha qədim mərhələsinə aid, I Böyük Kəsik abidəsindən 35 km cənubi-şərqdə yerləşən Şomutəpə yaşayış yerindən məlumdur (11, 17).

I Böyük Kəsik yaşayış yerində qazıntı aparılan sahədə, alt laylarda gil qablarda körpə uşaqların dəfn edildiyi altı qəbir aşkar edilmişdir. Onlardan üçü (1, 2 və 6№-li

qəbirlər) yaşayış yerinin mərkəzi hissələrində, evlərarası sahələrdə, üçü isə (3, 4 və 5№-li qəbirlər) yaşayış yerinin qərb qurtaracağında tapılmışdır. Qəbir üçün gil qablardan – küplərdən, xeyrə və qazan tipli qablardan istifadə edilmişdir. Buna görə də qəbirlərin «küp qəbirləri» deyil, «gil qablarda dəfnlər» və ya «gil qab qəbirləri» adlandırılması daha düzgündür.

Qəbirlərin heç birində avadanlıq aşkar edilməmişdir.

Ubeyd mədəniyyətinə, o cümlədən onun lokal variantı olan və Mesopotamiyanın şimal ərəzilərini əhatə etmiş Şimali Ubeyd mədəniyyətinə aid yaşayış məskənlərinə məxsus, yaşlı insanların dəfn edildiyi ayrıca nekropollar mövcud olmuşdur. Bununla yanaşı körpə uşaqların meyidləri küplərdə, evlərin döşəməsi altında dəfn edilirdi (2, 87). Cənubi Qafqazda Böyük Kəsik qazıntılarına qədər Leylatəpə mədəniyyətini əks etdirən hər iki abidədə – Leylatəpə və Berikldebi yaşayış yerlərində gil qablarda körpə uşaqların dəfn edildiyi qəbirlər aşkar edilmişdir (3, 17-18; 5, 85). Həmin qəbirlərlə I Böyük Kəsik qəbirləri tam eyniyyət təşkil edir.

Məlum olduğu kimi Yaxın Şərqi neolit və eneolit dövrü yaşayış məskənlərinin əksəriyyətində körpə uşaqların gil qablarda dəfn edilməsi adəti mövcud olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçılar belə qəbirləri tikililər üçün qurban verilmiş uşaqların qəbirləri olması fikrini irəli sürmüşlər (4, 86). Lakin Böyük Kəsikdə və Soyuqbulaq kurqanlarında aparılan qazıntılar bu fikirin düzgün olmadığını göstərir. Hər halda belə bir nəticəni Leylatəpə mədəniyyətinə aid etmək olmaz. Belə ki, Böyük Kəsikdəki 3, 4 və 5№-li qəbirlər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yaşayış məskəninin lap kənarında və yığıcam şəkildə aşkar edilmişlər. Bundan əlavə, gil qablardakı uşaq dəfnlərinə Soyuqbulaq kurqan çölündə də rast gəlinmişdir. Orada bu qəbirlər bəzi kurqanların örtüyündə və kurqanlararası sahələrdə aşkar edilmişdir (10, 136).

I Böyük Kəsik qəbirlərinin istiqamətində şimal, qərb və şimali-qərb əsas götürülmüşdür. Leylatəpədən aşkar edilmiş analoji qəbirlər də şimali-qərb istiqamətli olmuşdur (3, 17-18). Maraqlıdır ki, Soyuqbulaqda aşkar edilmiş gil qablardan ibarət qəbirlərin və kurqanaltı qəbirlərin kameraları da şimali-qərb - cənubi-şərq, şimal-cənub istiqamətliyərlər. Bütün bunlar Leylatəpə mədəniyyəti tayfalarının dəfn adətlərində istiqamətin seçilməsi məsələsində (şimal, qərb və xüsusilə şimali-qərb) ciddi qaydaların mövcudluğunu göstərir. Çox güman ki, şimali-qərb dəfn mərasimi üçün müəyyən edilmiş istiqamət olmuşdur. Bəzi hallarda qəbirlərin və ya skeletlərin şimala və ya qərbə yönəlməsi təsadüfi xarakter daşıyıb, düşünülmüş, məqsədyönlü şəkildə icra edilməmişdir.

I Böyük Kəsik yaşayış yerinin əsas arxeoloji tapıntıları, abidənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən başlıca materiallar şübhəsiz, keramika məmulatıdır. Eneolit dövrünün son mərhələsinə aid abidələrdən, o cümlədən Leylatəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş keramika məmulatı tədqiqatçılar tərəfindən gilin tərkibinə görə üç qrupa bölünmüşdür: 1) bitgi qatışıqlı gildən; 2) təmiz tərkibli gildən və 3) qeyri-üzvü (xırda daş, qum, kvars) qatışıqlı gildən hazırlanmış kobud keramika (11; 3). Hər üç qrupa aid keramika məmulatı Böyük Kəsikdə aşkar edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Kəsik qazıntıları zamanı gil məmulatının daha bir kateqoriyası – həm bitgi həm də kobud qatışıqlı dördüncü keramika qrupu müəyyən edildi. Birinci qrupa aid gil məmulatı kəmiyyət etibarilə mütləq üstünlüyə malikdir. Bunlar qırmızı, boz, qonur rəngdə bişirilmiş iri küplər, küpə, xeyrə, kasa tipli qablardır. Onların böyük əksəriyyətinin xarici səthi, bəzilərinə isə həm daxili, həm də xarici səthi yuxarıda

qeyd edilən rənglərdə anqoblanmış və ya əlavə gil qatı ilə suvanmışdır. İri təsərrüfat küplərinin səthi çox zaman açıq yaşıl rəngli anqobla örtülmüşdür. Küp və küpə tipli qabların qıfşəkili ağz kənarı bəzən daxildən qoşa kanalvari batıqla əhatələnmişdir. Xeyrə tipli qabların ağz kənarları xaricə qatlanmışdır. Bəzən ağz kənarı daxilə doğru qabardılmış xeyrələrə də rast gəlinir.

İkinci qrupa aid gil qab nümunələri əsasən alt layda aşkar edilmişdir. Təmiz tərkibli gildən hazırlanmış bu qablar yüksək keyfiyyətlə bişirilmişdir. Bunlar küpə, kuzə, kasa tipli qablardır. Qırmızı rəngli bu qabların səthi eyni rəngdə və ya açıq çəhrayı rəngdə anqoblanaraq yaxşı cilalanmışdır. Bu qrupa daxil olan qablar dulus çarxında hazırlanıblar.

Üçüncü qrupa aid saxsı qablara bütün laylarda rast gəlinir. Gilinin tərkibi iri qum, xırda daş və bəzən kvars qatışıqlı bu qablar zəif bişirilmişdir. Əldə formalaşdırılmış belə qabların səthi qeyri-hamardır. Qonur rəngli bu qablar əsasən küp, xeyrə və küpə tiplidirlər. Bəzilərinin səthində his izləri saxlanmışdır.

Dördüncü qrupa aid qablar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, eyni zamanda kobud və bitgi qatışıqlı gildən hazırlanmışdır. Onlar say etibarilə çox olmasa da bütün laylarda aşkar edilmişlər. Bu tərkibli gildən əsasən xeyrə, küpə və az hallarda küplərə rast gəlinir. Qonur rəngli bu qabların səthi anqoblanaraq cilalanmışdır.

Saxsı qablardan *xeyrələr* (I tablo №1-5) say etibarilə üstünlük təşkil edir. Onlar qırmızı, narıncı, az hallarda qonur rənglidirlər. Xeyrələr əsasən bitki qatışıqlı gildən hazırlanmışlar. Onların əksəriyyəti daxildən və xaricdən anqoblanaraq cilalanmışlar. Ağz kənarının tərtibatı baxımından xeyrələr digər qab növlərindən zənginliyi ilə seçilirlər. Ağz kənarının həm daxilə, həm də xaricə qatlanması ilə yanaşı sadə, düz ağızlı xeyrələrə də rast gəlinir.

Küplər (I tablo, №6-9) armudvari gövdəli, dar ağızlı və şar gövdəli, geniş ağızlı olmaqla iki növə ayrılırlar. Birincilər daha çox kobud, bitgi və kobud tərkibli gildən qonur rəngdə, ikincilər isə bitgi tərkibli gildən qırmızı narıncı rəngdə hazırlanmışlar. Onların hər ikisinin ağz kənarları qıf şəkillidir.

Küplər (II tablo №1-9) şar gövdəli, dar ağızlı olmaqla bitgi tərkibli gildən qırmızı və narıncı çalarlı rənglərdə hazırlanıblar. Ağz kənarı müxtəlif tərtibatlı olsa da əsasən qıfşəkili qatışıqlı gildən hazırlanmış qonur rəngli küplərə də rast gəlinir.

Kasalar (III tablo, №1-2) təmiz tərkibli gildər dulus çarxında formalaşdırılmış, qırmızı, narıncı və açıq sarı rənglərdə yaxşı bişirilmişdir. Onların ağz kənarı xaricə meyillidir. Kasalar həm daxildən, həm də xaricdən anqoblanaraq yaxşı cilalanmışlar. Kobud və ya bitgi qatışıqlı gildən hazırlanmış kasalara rast gəlinmir.

Kuzələr də kasalarla eyni rəngli olub təmiz tərkibli gildən dulus çarxında yüksək keyfiyyətlə hazırlanmışlar. Onlar şar gövdəli, uzun, qıfşəkili boğazlı olub bəzən yastı oturacağa malikdirlər. Kuzələrin səthi anqoblanaraq yaxşı cilalanmışdır.

Qazanlar (III tablo №3-4) kobud, bəzən isə bitgi və kobud qatışıqlı gildən qonur rəngdə hazırlanmışlar. Onlar bikonik-yastı formaya malikdirlər.

Tava (III tablo, №5) tipli qablara aid bir ədəd fraqment aşkar edilmişdir. Kobud qatışıqlı gildən qonur rəngdə hazırlanıb. Divarının yuxarı hissəsini ikitərəfli açılmış deşiklər müşayət edir.

I Böyük Kəsik keramikası müxtəlif üsullarla *naxışlanıb* (IV tablo). Naxışlamada boya, cila, bişirilmədən əvvəl və sonra müxtəlif işarələrin təsvir edilməsi üsulundan

istifadə edilmişdir. Yalnız bir ədəd küpə tipli qabın səthinin naxışlanma üsulu diqqəti cəlb edir. Onun ağız kənarından aşağıya doğru cila üsulu ilə ensiz zolaqlar çəkilmişdir (IV tablo, №7). Cila üsulu ilə naxışlanma Maykop keramikası üçün səciyyəvidir (12, 74). Bəzi küpə və xeyrələrin ağız kənarından bir qədər aşağıda və bütövlükdə gövdə hissədə, qab bişirilməzdən əvvəl sıra ilə düzülmiş dəşiklər açılmışdır (V tablo, №12-15). Azərbaycanın son eneolit dövrü abidələrində belə saxsı qablara tez-tez rast gəlinir.

I Böyük Kəsik saxsı qablarının naxışlanması üsullarından biri bişirmədən əvvəl onların səthində xaçşəkilli, qövsvari, düz xətdən ibarət ornamentlərin çəkilməsidir (VI tablo). Həmin ornamentlər çox zaman buğdaşəkili çərtmələrlə müşayət olunurlar. Bu ornamentlər Maykop mədəniyyətinə aid gil qab nümunələrinin naxışları ilə eyniliyə təşkil edir. Yalnız bəzi hallarda qab bişirildikdən sonra ona qazma üsulu ilə naxış vurulmuşdur. Küpələrdən birinin ağız kənarındakı belə naxış sxematik heyvan rəsmini xatırladır (IV tablo, №1).

Təsadüfi hallarda kiçik həcmli qabların ağız kənarından aşağıda şişvari çıxıntılara rast gəlinir.

I Böyük Kəsik yaşayış yerinin gil qablarının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların mütləq əksəriyyətinin altı yuvarlaq olub oturmağa malik deyildirlər. Onların ağız kənarı əsasən qifşəkilli formaya malikdir. Yastı oturmaqlı saxsı qab nümunələrinə çox az hallarda rast gəlinir. Yalnız bir neçə dabanlı oturmağa malik qab qalıqları aşkar edilmişdir. Belə oturmaqlar Cənubi Qafqazın eneolit dövrünə aid abidələrindən yalnız Şərur rayonundakı Ovçularətəpəsində aşkar edilmişdir. Belə oturmaqlar Cənubi Azərbaycandakı Göytəpə abidəsində kütləvi şəkildə aşkar edilmişdir. Onların daha qədim nümunələri isə Şimali Mesopotamiya abidələrindən məlumdur (3, 62).

Mənşəyi Ubeyd mədəniyyətinə bağlı olan yuvarlaq altlıqlı, bəzən təmiz tərkibli, yaxşı yoğrulmuş gildən dulus çarxında hazırlanmış saxsı qablar Cənubi Qafqazda Leylatəpə, Berikldebi, Texut, I Böyük Kəsik, Soyuqbulaq I və II Poylu, Ağılıdərə abidələrindən, Şimali Qafqazın Maykop mədəniyyətinə aid abidələrindən məlumdur.

I Böyük Kəsik yaşayış yerinin qazıntısı zamanı gildən hazırlanmış iy başlıqları aşkar edilmişdir (V tablo, №1-8). Onların gilinin tərkibi bitgi və qum qatışıqlıdır. İy başlıqları konusvari və yastı formalıdırları. Yalnız bir iy başlığı bikonik formaya malikdir (V tablo, №1). Bundan əlavə, yaşayış yerində gil qab parçalarından düzəldilmiş, ortası dəşikli diskşəkilli əşyalar da aşkar edilmişdir (V tablo, №9-11). Digər tərəfdən, abidədə ortasında dəşiyi olmayan belə diskşəkilli saxsı parçaları da tapılmışdır. Lakin onların bəzilərində dəşik açılması prosesinin başa çatmaması müşahidə edilir. Bəzi fraqmentlərdə iki yanaşı dəşik açılması işi axıra çatdırılmayıb. Bir halda isə dairəvi şəkili saxsı parçasının tən ortasından deyil kənarına yaxın yerdə dəşik açılmışdır. Yalnız bir tikili qalığın içərisində 8 ədəd belə əşya aşkar edilmişdir. Bütün bu faktlar ortasında dəşik açılmış dairəvi saxsı parçalarının toxuculuqda iy başlığı kimi istifadə edilməsi ehtimalının (1, 75; 11, 112) düzgün olmadığını göstərir.

İki ədəd gil möhür – amulet aşkar edilmişdir. Birinci möhür V kvadratda, 90 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir. Təmiz tərkibli gildən solğun çəhrayı rəngdə hazırlanmış bu möhür yarımşar formalıdır. Onun qabarıq hissəsində üfüqi dəşik vardır. Möhürün

işlək üzündə heyvan rəsm edilmişdir. Onun şir və ya it rəsmi olması ehtimal edilir (6, 110). Lakin fikrimizcə burada xırda buynuzlu heyvan (keçi?) rəsm edilmişdir.

İkinci möhür VII kvadratın genişləndirilmiş hissəsində 145 sm dərinlikdə tapılmışdır. Bu möhür əvvəlkinə nisbətən bir qədər yastıdır. Təmiz tərkibli gildən hazırlanmış bu möhürün səthi qara-qonur ləkəlidir. Qabarıq hissəsində ikitərəfli, üfüqi deşiyi vardır. İşlək üzündə keçi təsvir edilmişdir.

Həm daşdan, həm də gildən düzəldilmiş möhürlər Yaxın Şərqdə hələ neolit dövründən məlumdur. Təpə Qavranın Şimali Ubeyd dövrünə aid təbəqəsindən təqribən 600 möhür tapılmışdır. Arpaçının da bu dövrə aid təbəqəsindən çoxlu sayda belə möhürlər aşkar edilmişdir. Gil məmulatı üzərində belə möhürlərin basılmış surətlərinin aşkar edilməsi onların yalnız amulet kimi istifadə edilməsi haqqında fikirlərin düzgün olmadığını və bu əşyaların həm də möhür kimi istifadə edildiyini göstərir. Şimali Ubeyd möhürləri üzərindəki təsvirlər əsasən buynuzlu heyvanların, başlıca olaraq keçilərin tək rəsmləridir (9, 367-368). Böyük Kəsik möhürləri də forma və məzmun etibarilə Şimali Ubeyd mədəniyyətinin möhürləri ilə yaxınlıq təşkil edir.

I Böyük Kəsikdə gildən düzəldilmiş antropomorf və zoomorf fiqurlar aşkar edilmişdir (VI tablo №1, 2). Antropomorf fiqur qadın obrazını ifadə edib, forma etibarilə Cənubi Ubeyd fiqurları ilə yaxınlıq təşkil edir. Öküzü xatırladan zoomorf fiqurun analoqlarına həm Şimali Ubeyd, həm də Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində rast gəlinir. Leylatəpə mədəniyyətinə aid digər abidələrdən hələlik belə fiqurlar aşkar edilməmişdir.

I Böyük Kəsik yaşayış məskənində dən daşları, döyüm alətləri, sürtgəclər, müxtəlif təyinatlı kəsici alətlər və s. aşkar edilmişdir.

Dən daşları ensiz, uzunsov, bəzi hallarda isə iri ölçülü qayıqvari formada olub boz və qara rəngli, məsaməli tuf daşından hazırlanmışlar. Qayıqvari, iri ölçülü dən daşları çox güman ki, müəyyən nöqtədə tərپənməz olub ətrafı xırda daşlarla birkidilmişdir. Belə dən daşlarından eyni nöqtədə uzun müddət istifadə edirdilər.

Bəzən sınımış dən daşının hissələrindən təkrar olaraq digər məqsədlə – dabana daşı kimi istifadə edilmişdir.

Döyüm alətləri (həvəngin dəstəsi, sürtgəclər) kimi çay daşlarından istifadə edilirdi. I Böyük Kəsik yaşayış məskənindən əldə edilən döyüm alətləri bölgənin digər həmdövr abidələrindən tapılan analoji materiallardan daha çox səliqəsiz olmaları ilə fərqlənirlər. Belə ki, I Böyük Kəsik sakinləri döyüm üçün münasib çay daşları seçərək ondan birbaşa istifadə etmişlər, həmin daşın əldə daha rahat tutulması üçün əlavə yonma-hamarlama işi aparılmamışdır. Buna görə də əldə rahat tutula bilən döyüm alətlərinə az hallarda rast gəlinir ki, bu da həmin daşın təbii formasından irəli gəlir. Döyüm alətlərinin əksər hallarda hər iki sonluğundan istifadə edilmişdir. Həvəng dəstələrindən fərqli olaraq sürtgəclərin hər bir tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu onunla izah olunur ki, əmək prosesində sürtgəc daşın bir tərəfi daha çox sürtülüb ovulduğundan əldə rahat tutulması üçün digər tərəfindən istifadə edilmişdir.

Abidənin daş alətlərinin böyük əksəriyyətini, şübhəsiz, çaxmaqdaşından və obsidiandan hazırlanmış kəsici alətlər (VI tablo, №3-12, VII tablo №1-11) təşkil edir. Bunlar orağ dişləri, bıçaqlar, digər müxtəlif növ kəsici və s. tipli alətlərdir. Böyük Kəsik yaşayış yerinin daş alətləri ümumilikdə, xüsusilə də çaxmaqdaşından və obsidiandan olan kəsicilər Şomutəpə tipli abidələrin analoji materiallarından,

onların xammal mərkəzlərindən istifadə baxımından kəskin şəkildə fərqlənilir. Belə ki, I Böyük Kəsik və onunla eyni mədəniyyətə aid II Poylu abidələrində çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər obsidian məmulatına nisbətdə böyük əksəriyyət təşkil edir. Hər iki abidədə çox iri çaxmaqdaşı nukleusları və külli miqdarda istehsal çıxarları aşkar edilmişdir.

Yaşayış yerində son eneolit üçün nadir tapıntılardan olan ox ucluqları aşkar edilmişdir ki, onların da hamısı şəffaf obsidiandan hazırlanmışdır (VII tablo №12).

Qazıntı nəticəsində Böyük Kəsik sakinlərinin ətraf tayfalarla əlaqələrini əks etdirən çoxlu sayda materiallar aşkar edilmişdir. Buna baxmayaraq daş alətlərin hazırlanmasında onlar özlərinə məxsus əmək vərdişlərini qoruyub saxlamışdılar. Çaxmaqdaşından hazırlanmış kəsici alətlərin mütləq say üstünlüyü Leylatəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Xüsusi marağa səbəb olan tapıntılardan biri böyük iy başlığı formasında olan, boz rəngli, məsaməli tuf daşından hazırlanmış, ortasında deşik açılmış bir əşyadır. X kvadratda, 85 sm dərinlikdə aşkar edilmiş bu daş əşyanın diametri 18 sm-dir. Çox ehtimal ki, bu əşya *dulus çarxının* bir hissəsi olmuşdur. Etnoqrafik paralellər də belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir. Belə ki, etnoqrafik materiallardan məlum olduğu kimi ayaqla hərəkətə gətirilən *dulus çarxının* mühüm elementləri – alt və üst çarxlar yarımşar formalıdırlar. Lakin bu çarxlar ağacdan hazırlanmışlar (2, 33, XI-XII tablolar).

Bununla belə e.ə.IV minillikdə I Böyük Kəsikdə daşdan hazırlanmış çarxdan istifadə edilməsi istisna deyil. Mesopotamiyada Ur abidəsinin Uruk mədəniyyətinə (e.ə.IV min. ikinci yarısı) aid təbəqəsində *dulus çarxının* gildən hazırlanmış ağır diskdən ibarət qalığı tapılmışdır (8, 92). Leylatəpə tipli bütün abidələrin gil qablarının müəyyən qisminin *dulus çarxında* hazırlanması faktı öz təsdiqini tapsa da *dulus çarxının* hər hansı bir detalı bu vaxtadək aşkar edilməmişdir. Bu baxımdan haqqında bəhs etdiyimiz I Böyük Kəsik çarxının böyük əhəmiyyəti vardır.

Yaşayış yerində yerüstü material qismində bir ədəd daş *muncuq* tapılmışdır. Bu *muncuq* ağ, yumşaq tərkibli daşdan hazırlanıb, yastı-diskşəkilli formaya malikdir. *Muncuğun* diametri 8 sm, qalınlığı 4 sm-dir. Belə *muncuqlar* Kültəpənin eneolit dövrü təbəqəsindən tapılmışdır (1, 117).

Sümük məmulatının əsas hissəsini müxtəlif növ bizlər və iynələr (VIII tablo, № 1-3, 6) təşkil edir. Bizlər iri və xırda buynuzlu heyvanların lülə sümüklərindən hazırlanmışdır. Xırda buynuzlu heyvan sümüyündən bizlərin hazırlanması zamanı sümüyün bir sonluğunun epifiz hissəsinin saxlanılmasına çalışmışlar. Həmin epifiz hissə, adətən biz deşmə üçün istifadə edildikdə onun əks tərəfinin ovucun içərisində rahat yerləşməsi üçündür. İri buynuzlu heyvanın lülə sümüyünün parçalanması nəticəsində alınan uzunsov hissələrdən bizlər hazırlanmışdır. Bizlərin iti ucu və ümumiyyətlə əksər sümük alətlərin səthi uzun müddətli istifadə nəticəsində yaxşı cilalanmışdır ki, bu da onların torpağın alt qatlarında tam çürüməsinin qarşısını almışdır.

I Böyük Kəsik yaşayış məskənindən metal məmulatlarına (VIII tablo, №4, 5, 7-16) və onların istehsalına aid aşkar edilmiş tapıntılar Azərbaycanda, o cümlədən bütövlükdə Qafqazda erkən metallurgiyanın inkişafı tarixinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qafqazın digər həmdövr abidələrindən aşkar edilmiş metal məmulatı kiçik ölçülü əşyalara aid olub, əsasən biz, muncuq və s-dən ibarətdir. I Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş metal əşyaların da böyük əksəriyyəti dördüzlü

bizlərə aid olsalar da buradan daha iri ölçülü və istehsalatda istifadə edilə biləcək daha mükəmməl alətlər aşkar edilmişdir. Onlar üç ədəd xəncər və bir ədəd bıçaq qalıqlarıdır. Xəncərlərdən biri bütöv halda aşkar edilmişdir ki, bu da eneolit dövrü üçün nadir tapıntılardanıdır. Digər xəncərlərin isə fraqmentləri tapılmışdır. Bıçaq qalığı kəsər hissənin sonluğundan ibarətdir.

Nazik (1,5-2 mm) metal lövhədən hazırlanmış xəncər xüsusilə diqqəti cəlb edir (VIII tablo, №5). Ağac sapa bərkidilmək üçün dəstəyinin ortasında deşik vardır. Dəstəkdən kəsər hissəyə keçid tədrici olub mailidir. Kəsər hissəsinin uzunluğu 16,5 sm, dəstəyinin uzunluğu isə 4 sm-dir. Çiyin hissədə eni 2,5 sm-dir. Uca doğru tədricən nazikləşir. Bu xəncərin analoqu Soyuqbulaqda 5 №-li kurqandan aşkar edilmişdir (10, 138, şəkil 4). Onlar arasındakı fərq Soyuqbulaq xəncərinin dəstək hissəsində deşiyin olmamasıdır. Ağac sapa bərkidilməsi üçün onun dəstəsinin ətrafları dişli düzəldilmişdir.

Abidənin həm arxeoloji materialları, xüsusilə keramika məmulatı, Yaxın Şərq, Qafqaz abidələri ilə müqayisəli təhlili və radiokarbon analizlərin nəticələrinə əsasən I Böyük Kəsik yaşayış məskənini e.ə.IV minilliyin birinci yarısına aid etmək olar. Qazıntılar qəti olaraq sübut etdi ki, qeyd edilən zaman Şimali Ubeyd mədəniyyəti tayfalarının bir qismi Cənubi Qafqaza miqrasiya etmiş və burada yerli xüsusiyyətlərə malik Leylatəpə mədəniyyətini yaratmışlar. E.ə.IV minilliyin ortalarında bu tayfalar şimala hərəkət edərək Şimali Qafqazda Maykop mədəniyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar.

Beləliklə, I Böyük Kəsikdə aparılan qazıntılar eneolit dövrünün son mərhələsində – e.ə.IV minilliyin birinci yarısında Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin, Mesopotamiya-Qafqaz əlaqələrinin və s. mühüm məsələlərin araşdırılması üçün zəngin elmi bazanın yaradılmasını təmin etmişdir. Abidənin materialları üzrə tədqiqatlar ilkin mərhələdədir və şübhəsiz ki, bu tədqiqatlar hələ uzun müddət davam edəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982.
2. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана. Баку, 1987.
3. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001.
4. Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. М., 1990.
5. Глонти Л.И., Джавахишвили А.И. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита – поздней бронзы в ШИДа Картли-Бери Клдееби. КСИА, 1987, №192.
6. Квачидзе В., Мусейбли Н. Печати с поселения древних земледельцев Беюк-Кясик (Актафинский район, Азербайджан). Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Баку, 2005.
7. Корневский С.Н. Знаковая керамика Кавказа эпохи энеолита и ранней бронзы. Древности Северного Кавказа. М., 1999.

8. Масон В.М. Первые цивилизации. Л., 1989.
9. Масон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М., 1964.
10. Мусейбли Н. Позднеэнеолитические курганы Акстафинского района. Археология, этнология и фольклористика Кавказа. Баку, 2005.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.
12. Трифонов В.А. Майкопская керамика с «пролощенным» орнаментом. Чтения, посв. 100-летию деятельности В.А.Городцова в Гос.Ист.музее. Тезисы конференции, часть I. М., 2003.

Museibli N.A.

**RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE
ENEOLITHIC SETTLEMENT BEYUK-KESIK I.**

S U M M A R Y

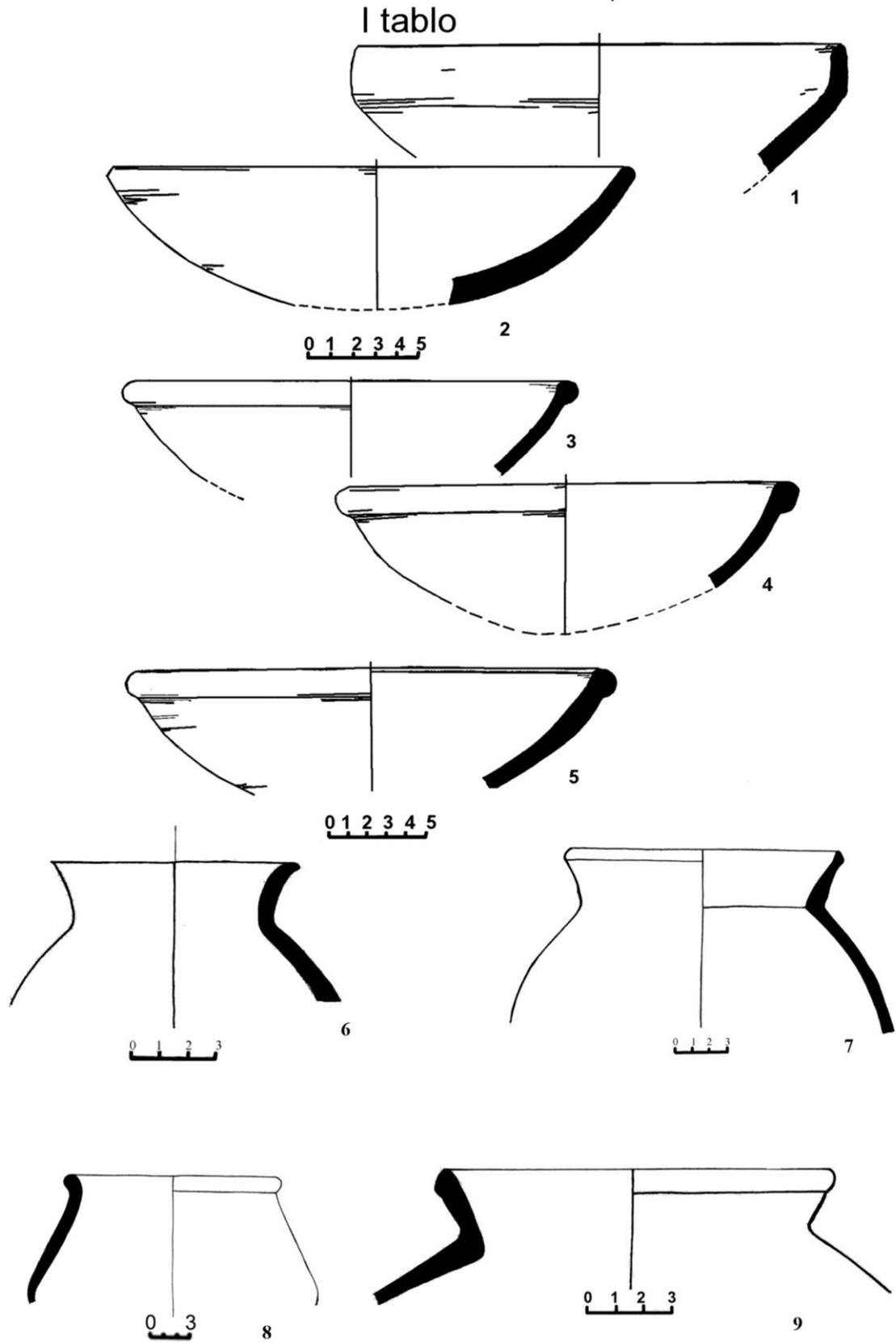
Late eneolithic settlement Beyuk-Kesik I is situated near the village in Akstafa region in Azerbaijan Republic about 438km from Baku-Tbilisi-Djehan oil-pipeline .As oil-and gas-pipe lines were started to be laid in 2004-2005 there archaeological excavations have been carried out at this settlement by expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS. At the result of the work great number of archaeological material of Leylatepe culture assigned to the first part of IV millennium B.C. are revealed at the excavated area. It was confirmed that some tribes of North Ubeid culture migrated to South Caucasus in that period. Later they moved to the north and took active part in formation of Maykop archaeological culture.

Мусейбли Н.А.

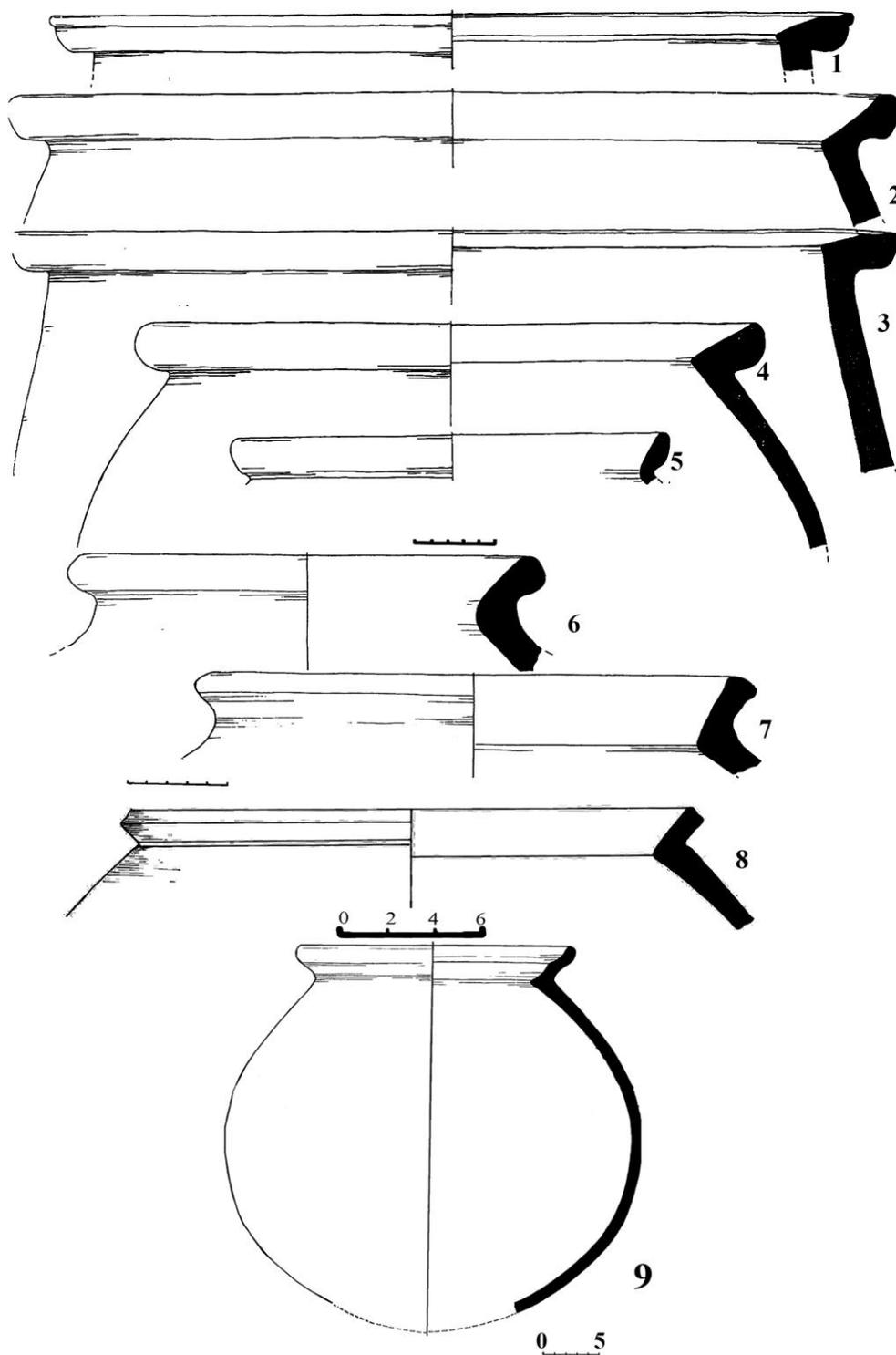
**РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК
НА ЭНЕОЛИТИЧЕСКОМ ПОСЕЛЕНИИ БЕЮК КЯСИК I**

Р Е З Ю М Е

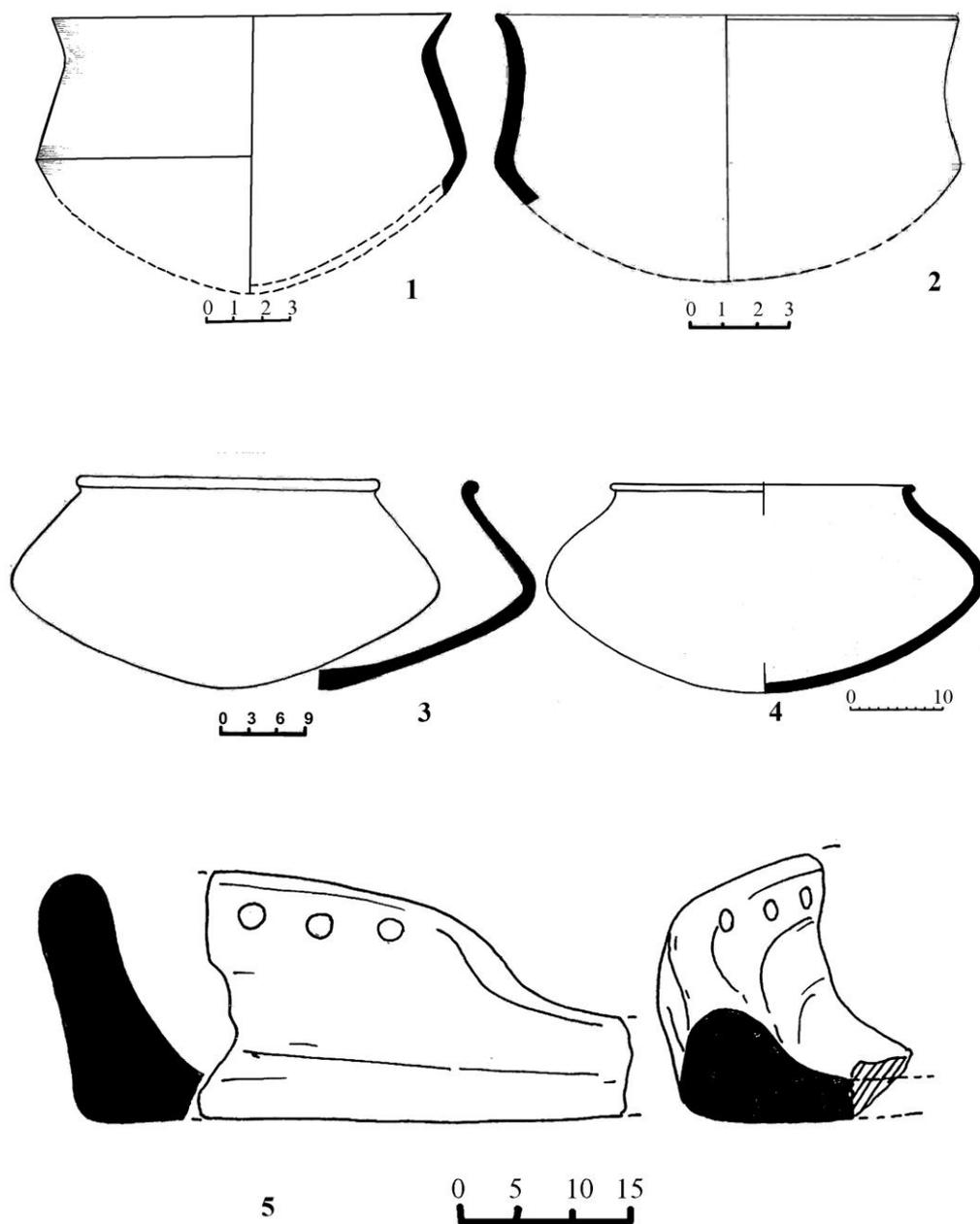
Поселение эпохи позднего энеолита Беюк Кясик I находится вблизи одноименного селения Акстафинского района Азербайджанской Республики, на 438-м км маршрута нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. В связи с прокладкой нефте и газопроводов в 2004-2005 гг. на этом поселении проведены археологические раскопки экспедицией Института Археологии и Этнографии НАНА. В результате на раскопанном участке поселения выявлено огромное количество археологического материала Лейлатепинской культуры, датируемой первой половиной IV тыс. до н.э. Раскопки на поселении Беюк Кясик I окончательно доказали, что в указанное время часть племен Северно Убейдской культуры мигрировали на Южный Кавказ. Спустя некоторое время они двинулись дальше на север и приняли активное участие в сложении Майкопской археологической культуры.

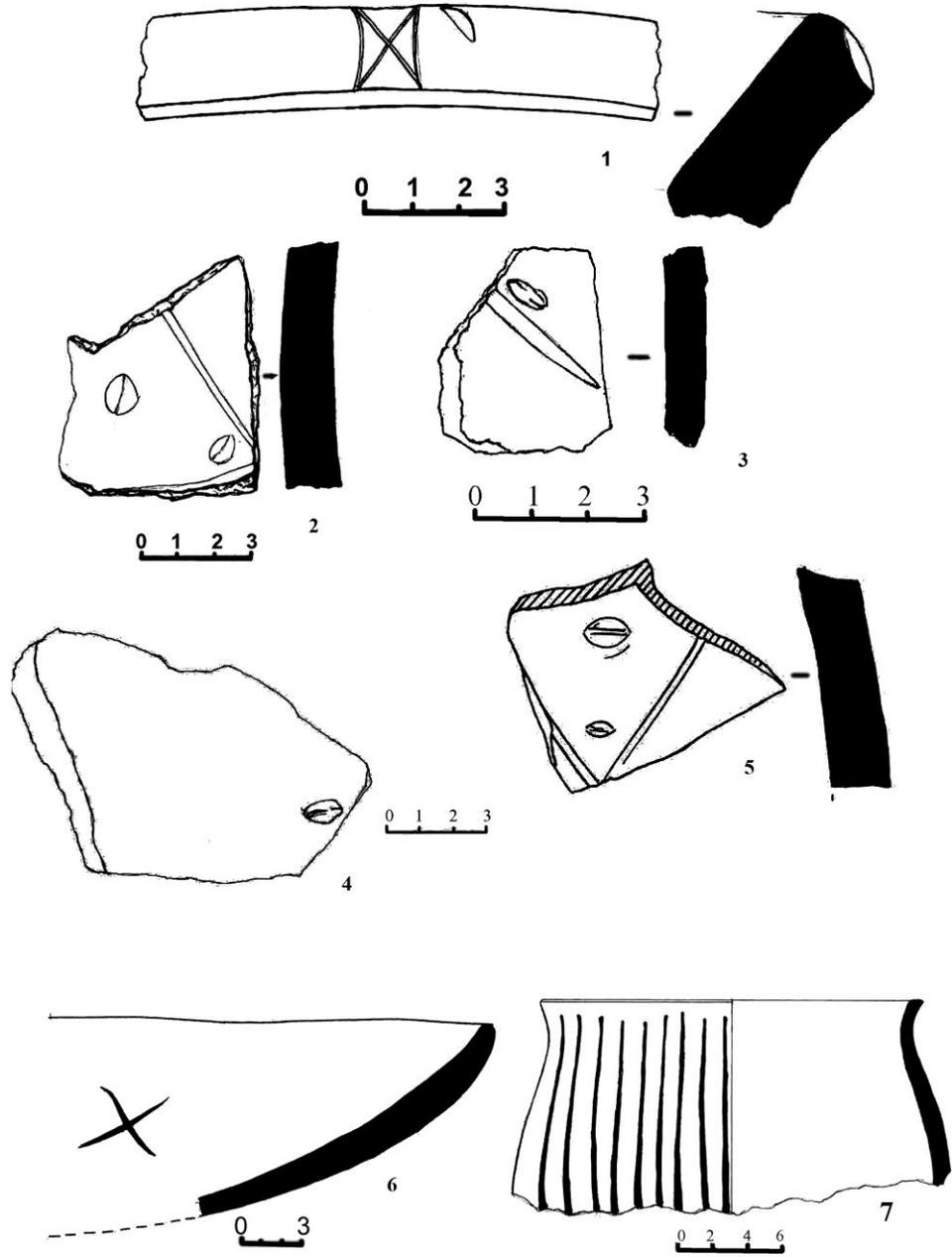
II tablo

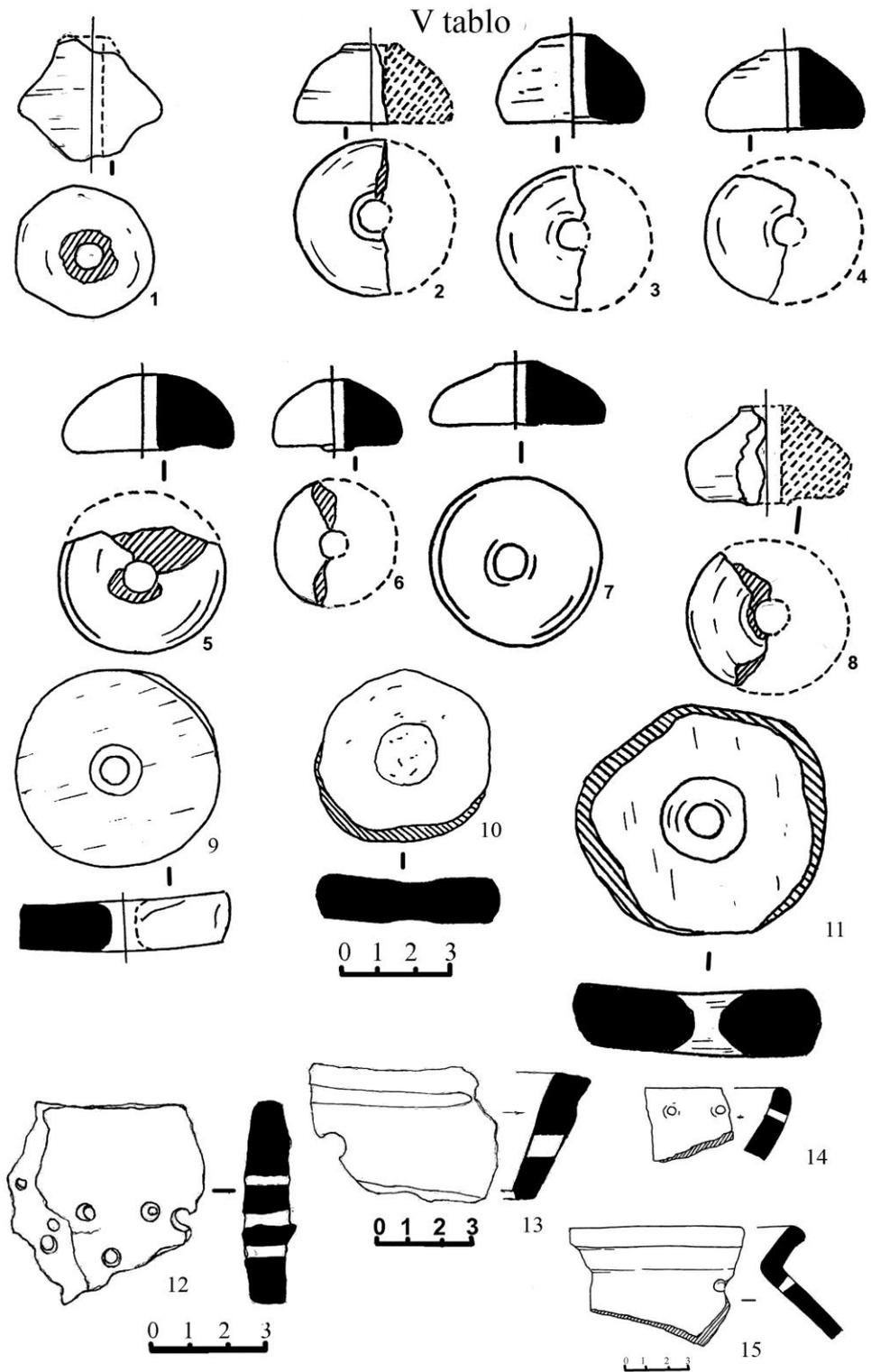

III tablo

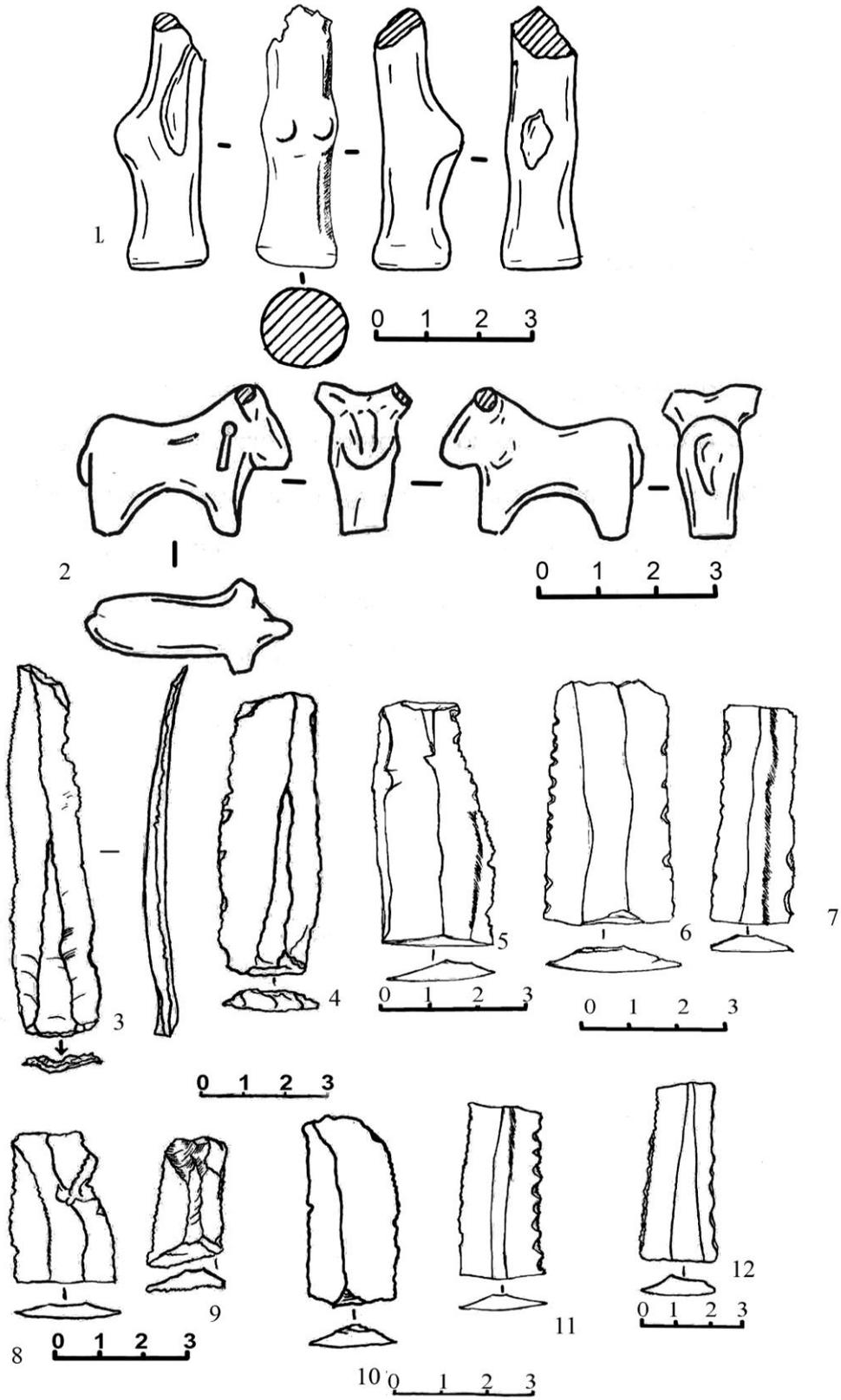

IV tablo

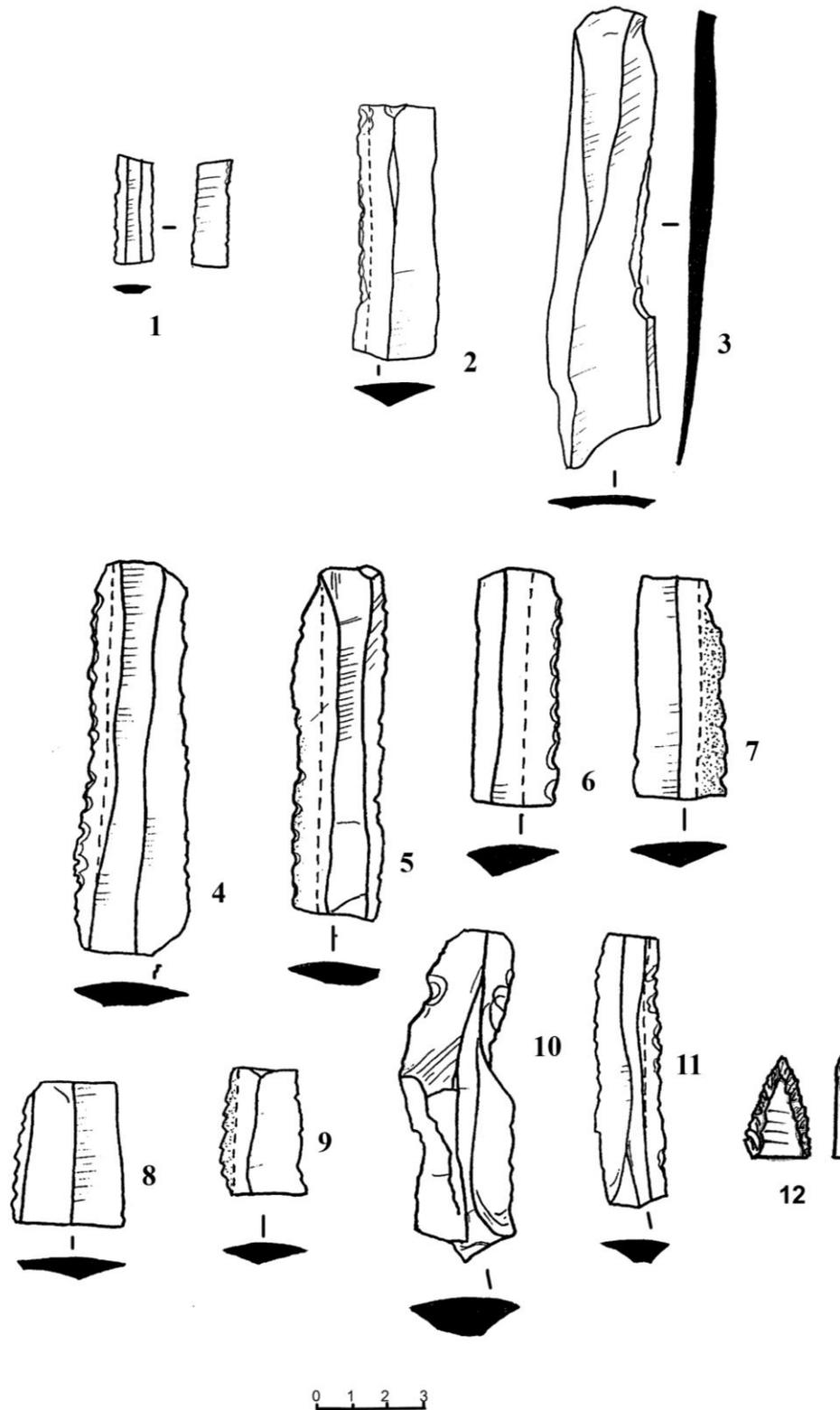

VI tablo

VII tablo

VIII tablo

